

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

КОМУНІКАЦІЯ У ПРАВОВИХОВНОМУ ПРОСТОРІ: ДО ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ

Проаналізовано комунікативні соціальні процеси як певні рушійні сили розвитку суспільства. Доповнені базові уявлення філософії на підставі ретроспективного аналізу поняття «комунікація». Надано загальну характеристику поняття комунікації. Досліджено генезу комунікації як соціального феномена. Інтерпретовано концептуалізацію поняття комунікації в філософії правового виховання.

Ключові слова: комунікація, суспільство, особистість, інформація, спілкування.

Актуальність проблеми. Глобальні проблеми сучасності співвідносять-ся із соціокультурною і ціннісною переорієнтаціями людської діяльності, які реалізуються в конкретних соціальних механізмах. Змінюються виховні функції суспільства, загальногуманітарні та професійні пріоритети, місце правового виховання в усій системі суспільного життя відносно всього соціуму. Суттєво розширюються роль та значущість правового виховання в інформаційному суспільстві, зокрема як чинника соціалізації та світоглядної орієнтації особистості. Розширення світоглядних функцій освіти зробило необхідним включення тих чи інших філософських підходів безпосередньо до правовиховної теорії та практики. В контексті цього нині особливо актуалізується проблема соціальних комунікацій у правовиховній діяльності.

Комунікація торкається практично всіх сфер буття сучасної людини. Навіть попередній погляд на суспільні трансформації, що відбуваються, свідчить про стрімкий розвиток комунікаційних процесів. Виникає проблема комунікацій як феномена освітньої сфери, невіддільного від проблеми стосунків людей, які формують людину як суб'єкта, що розвиває у своїй діяльності суспільство. Зростання значущості цього явища в суспільстві, необхідність дослідження його впливу як на особистість, так і на суспільство в цілому створюють потребу в теоретичному узагальненні комунікації в рамках філософії правового виховання.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що гіпотеза про посилення ролі комунікацій у суспільстві, яке глобалізується, приводить до того, що в центр досліджень ставиться сфера знань про процеси, які протікають між феноменом комунікації і власне сферою правового виховання, про їх взаємопроникнення, взаємопереходи. Це відкриває шлях до розв'язання проблеми правовиховного поля як цілого і часткових проблем однієї через одну

у формі специфічних концепцій правового виховання. Формулювання основної проблеми у даному контексті виражається у тому, що деяка сутнісна сторона правовиховного процесу (комунікація) розглядається як один з його аспектів, котрий виступає стимулом розвитку цілого (системи виховання в цілому), умовою його розвитку. Подібна методологія (виділення деякого змістовного ядра, яке слугує основою для формування концепції цілого) розвивається і в західній філософії, що, на думку Ю. Хабермаса, пов'язано із зростаючою роллю «комунікацій як продуктивної сили» [1, с. 85]. Позиція Ю. Хабермаса, що ставить проблему комунікацій в основу аналізування системи освіти і виховання як цілого, додатково підтверджує тематичну і методологічну актуальність цієї проблеми.

Тим самим у даній статті ставиться *мета* проаналізувати фокус комунікативних процесів як певних рушійних сил розвитку правовиховного простору, доповнити уявлення, що склалися у цій сфері на підставі ретроспективного аналізування поняття «комунікація»¹. У зв'язку з цим надамо загальну характеристику поняття комунікації, дослідимо генезу комунікації як правовиховного феномена, інтерпретуємо концептуалізацію поняття комунікації у філософії правового виховання.

Виклад основного матеріалу. Комунікація (від лат. *communico* – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь), спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями – це специфічна форма взаємодії людей у процесі їх життєдіяльності. Комунікація в сучасних умовах є надзвичайно важливим зрізом соціальної реальності, що має всю сукупність базових характеристик суспільства: системності, структурності, процесуальності, функціональності, інституційності. Незважаючи на таке значне поширення, це поняття є одним з найбільш дискусійних і поліваріантних: від уявлень на рівні процесів свідомості, світогляду та стосунків між людьми до розуміння різного роду технічних мереж і операцій, що відбуваються в них. У даний час наука намагається знайти загальні властивості і закономірності, притаманні багатогранному поняттю «комунікація», але поки що воно багато в чому залишається інтуїтивним і одержує варіативні смислові наповнення в різних галузях людського знання.

Існування різноманітних визначень комунікації, з одного боку, свідчить про наявність безлічі дослідницьких перспектив і підходів до аналізування, а з другого – породжує відому складність з обранням методів дослідження. Однак ще одна важлива характеристика комунікації полягає у тому, що вона

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

є відправною точкою для створення розгорненої концептуалізації комунікації від початкового поняття в рамках окремих наук до категорії філософії правового виховання, яка дозволить спрямовувати і структурувати теоретичне дослідження [2, 3].

Звичайно, звернення до комунікації виникло не випадково. ХХІ ст. характеризується істотним прогресом у комунікації. Цей прогрес виразився, поперше, у тому, що склалися засоби масової інформації та інформатика – новий вид комунікаційної діяльності (зокрема, у сфері виховання), породжений науково-технічним прогресом; по-друге, у тому, що за допомогою цього нового виду стали складатися й нові освітньо-комунікаційні відносини людей; по-третє, у тому, що змінився зв'язок комунікації з виховною діяльністю.

Комунікація, на думку К. Ясперса, є універсальною умовою людського буття. Російський філософ М.Петров акцентує увагу на тому, що комунікація – найширший термін, «пов'язаний з координацією діяльності тих, хто вже став поколінням, “абсолютом” усіх наявних і можливих змін, тобто тих, хто пройшов процедуру соціалізації, успадкував певний фрагмент знання, став повноправним членом суспільства» [4, с. 41–42]. На відміну від комунікації тварин людські форми комунікації характеризуються головним чином функціонуванням мови.

Проблемою комунікації займалися представники різноманітних напрямків філософії: від трансцендентальної феноменології Е. Гуссерля і аналітичної філософії до філософської герменевтики й постмодернізму. Незважаючи на беззаперечний постулат, за яким феномен комунікації існував завжди в людському суспільстві, самого терміна «комунікація» в сьогоdnішньому розумінні ще, точно кажучи, не було. Оскільки тема історичного аналізування витоків і еволюції поняття «комунікація» є достатньо спеціальною як для філософів, так і для істориків і філологів, важливо хоча б дуже стисло (не намагаючись обійняти неосяжне) представити найбільш знаменні події історії формування цього поняття.

Витоки філософського розуміння комунікації беруть початок у давньогрецькій філософії і пов'язані з діяльністю софістів (V–IV ст. до н.е.), котрі розвивали риторику як мистецтво мови (Протагор, Горгій, Гіппій). Сократ поклав початок моральної філософії і виробив особливий метод діалектики як способу міркування в діалозі у формі запитань і відповідей через зіткнення різних точок зору (метод майєвтики – метод вилучення прихованого в людині знання за допомогою майєстерно підібраних і поставлених запитань). Уже у той час комунікація осмислювалася не тільки як шлях усвідомлення нових знань і відкриття істини, а й як необхідна умова виховання і розвитку людини, одне із джерел її пізнання.

Продовжуючи сократівську позицію, Платон також всіляко підкреслював неможливість існування окремої ізольованої людини. Він зазначав, що сама

по собі людина є недостатньою істотою і тому прагне спілкування. Розуміючи останнє як обмін думками між людьми, Платон у діалозі «Федр» вказав не тільки на інформаційну природу спілкування, а й на його технологію у формі мови і писемності. Особисті відносини, що виникають між індивідами у процесі спілкування, зображені ним як «розумні відносини взаємного використання» [5, с. 249]. Отже, у Сократа і Платона філософська рефлексія виступає у формі діалогу як інтелектуального спілкування людей.

Творцем першої загальної схеми процесів спілкування можна вважати Арістотеля, який сформулював завдання риторики як з'ясування засобів і методів ефективного переконання. Крім того, можна відзначити найважливіший момент у становленні уявлень про комунікацію, а саме: в Арістотеля достатню цілеспрямовано вживається термін «спілкування» (*homilia*). У «Риторикі» він писав, що для будь-якого акту спілкування необхідними є три елементи [6, с. 15]: 1) особа, яка говорить; 2) мова, яку ця особа вимовляє; 3) особа, яка цю мову слухає.

Грецькі традиції були розвинені римлянами (Ціцерон, Марк Квінтіліан) [7; 8]. У цілому антична риторика стала першим важливим етапом у концептуалізації поняття комунікації, становленні і розвитку комунікативної теорії і практики. Та все ж суспільна думка Античності була здатна зробити лише перші кроки в даному напрямку: рівень реального розвитку був ще дуже низьким для того, аби проблема спілкування набула серйозного значення у суспільній свідомості.

Середньовіччя в особі теоретиків риторики і практики гомілетики (церковно-богословської науки, що досліджує правила церковної красномовності або проповідництва) дещо підсилило спадщину Античності. Характеризуючи специфіку комунікацій кінця епохи Середньовіччя, Й. Хейзінга відзначав: «У всякій речі шукали урок, який там знаходився, етичне значення як найістотніше зі всього, що там було. Всякий історичний або літературний епізод виявляв тяжіння до кристалізації в притчу, етичний зразок, приклад або довід; усілякий вислів перетворювався на сентенцію, на текст, на вислів» [9, с. 275].

В епоху Відродження риторика все більше переміщує фокус дослідження комунікації в царини художньої мови, освіти та виховання.

Наступний етап в осмисленні комунікації пов'язаний з творчістю Т. Гоббса, який по суті доповнив уявлення Платона і Арістотеля про роль мови і словесних понять як інструменту спілкування. Гоббс фактично підійшов до дуже важливого висновку. Він уважав, що спілкування здійснюється за допомогою знаків (мови, жестів тощо), зокрема розрізняв два види мовних імен. Імена, призначені для власного пригадування, він називав «мітками». Інші «через їх застосування» – це «знаки», коли «багато людей, що користуються одними й тими самими словами, позначають (за допомогою їх зв'язку і по-

рядку) один одному свої поняття або думки» [10, с. 23–24]. На відміну від міток, призначених для індивідуального користування, знаки (передусім мовні) слугують засобом спілкування між людьми.

Б. Спіноза, а потім і французькі матеріалісти XVIII ст. розглядали комунікацію як властивість людської природи. Б. Спіноза особливо підкреслював специфічність людського спілкування у зв'язку з наявністю у людей розуму і здатності раціонально мислити. К. Гельвецій і особливо П. Гольбах, не заперечуючи в цілому раціоналістичних посилок спілкування, далі деталізували проблему, звертаючись до понять розумних потреб, користі та інтересу. У праці «Катехізис природи» П. Гольбах проаналізував й окремі форми спілкування, зокрема, він зупинився на таких виявах спілкування, як дружба, вірність, довіра тощо [11, с. 50]. У зв'язку з цим П. Гольбах підкреслив важливу умову спілкування – наявність деякого передпосилочного знання, відомого його учасникам. Іншими словами, перш ніж вступати у спілкування, люди повинні володіти необхідним мінімумом зрозумілих їм значень, в які вкладається більш менш ідентичний сенс.

Німецька класична філософія розробила категоріальний апарат, який є принципово значущим для концептуалізації комунікації. Людське спілкування тлумачиться в категоріях суб'єкт-об'єктного зв'язку, тому комунікація постає як односпрямований процес (Й. Г. Фіхте) [12; 13]. Але вже Ф. Шлейєрмахер розглядав спілкування між індивідами як суб'єкт-суб'єктне відношення. Він заклав основи виховної діяльності як мистецтва усвідомлення чужої індивідуальності, «Іншого», коли мова тих, хто виховується, і тих, хто виховує, розглядається як частина культури як цілого, в якій вони функціонують [14].

Низку нових аспектів у розуміння сутності спілкування вніс Гегель, який фактично запропонував загальний закон спілкування і відокремлення особистості в суспільстві. У «Феноменології духу» він, зокрема, відзначав, що індивідуальність «як одиничне суще явище» суперечить тому, що суть цієї індивідуальності є все ж таки «загальністю духу» [15, с. 163]. Розвиваючи філософські позиції Фіхте з проблеми комунікації, Гегель пов'язував проблематику спілкування з питаннями формування індивідуальної самосвідомості. Проте його початкові настанови є прямо протилежними позиції Фіхте, вчення якого виходило з визнання початкової «даності» і «первинності» індивідів відносно їх можливих і дійсних взаємодій з іншими людьми. У філософії Гегеля індивіди постають передусім як суспільні істоти усередині себе. Всі вони у своїй внутрішній сутності вже сформовані суспільством, зокрема його виховною сферою, і втілюють у собі об'єктивний дух, є його носіями.

Тут слід зробити термінологічне зауваження. Поняття «спілкування» не належить до числа тих, що часто зустрічаються в текстах Гегеля. Там, де він його використовував (наприклад, при обговоренні питання про спілкування

душі і тіла), воно відповідно до попередньої традиції збігалось за значенням з поняттям взаємодії. Але справа не в термінах, а в сутності, і оскільки в німецькій філософії до Гегеля спілкування вже розумілося як взаємодія між соціальними суб'єктами, ставлення їх до «інших» індивідів, то в контексті філософії правового виховання саме ця проблематика нас і цікавить. Інакше кажучи, спілкування, а разом з ним і природа комунікативного процесу виявляють діяльнісні характеристики.

Важливе значення у концептуалізації комунікації належить семіотиці, яка досліджувала властивості знаків і знакових систем. Біля витоків цього напрямку, що розробляється в рамках прагматизму, стояв американський філософ Ч. Пірс, на думку якого знаки породжуються в одній свідомості як інтенційні акти і впливають на іншу свідомість. Ці знаки в ранні моменти історії свідомості, що об'єктивується, були продуковані іншою свідомістю і адресовані першій та її «...діючому інтерпретатору. Тепер же вони стають інтенційним інтерпретатором у новій знаковій події» [16, р. 197]. Тим самим знак стає білатеральним (від *бі...* і лат. *lateralis* – боковий) – двосторонній, такий, що належить до обох сторін, частин чого-небудь): він зв'язує те, що позначає і позначається, тобто форму вираження поняття у свідомості суб'єкта, з одного боку, і його свідомість через позначення – з другого. У теорії Пірса для нас важливо підкреслити нескінченну діалектику знаків та їх інтерпретаторів, у якій знаки стають сутністю духовного світу виховуваних за посередництвом виховуючих. Отже, Пірс вважав теорію знаків визначальною для дослідження комунікацій. Його ідеї одержали подальший розвиток у ХХ ст.

Тема комунікації, інтерсуб'єктивності та діалогу стає однією з головних у філософії ХХ ст. Теоретичним чинником, який багато в чому визначив образ сучасних досліджень комунікації, став поворот філософської і наукової рефлексії до дійсності мови. Дослідження мовних і знакових структур, що розгорнулися у працях філософів і логіків (Б. Рассел, Л. Вітгенштейн), лінгвістів (Ф. де Соссюр та ін.) і семіотиків (Ч. Моріс) радикально змінили розуміння комунікації і підходи до її вивчення та організації у правовиховному просторі.

У міру розвитку семіотики поняття «знак» поступово відходить на другий план, поступаючись місцем поняттю «текст» як універсальному засобу, котрий буквально пронизує сферу виховання взагалі і правового виховання зокрема. Примітним у зв'язку з цим є вислів М. Бахтіна: «Людський вчинок є потенційний текст і може бути зрозумілим (як людський вчинок, а не фізична дія) тільки в діалогічному контексті свого часу...» [17, с. 477–478]. Наведена цитата, крім іншого, мала на меті продемонструвати деяку подібність семіотичного і постмодерністського підходів. Людина продукує текст, у якому відображено образ діяльності, що здійснюється в різноманітних життєвих і соціальних ситуаціях, тобто в контексті об'єктивних конкретно-

історичних умов, так чи інакше відображених у свідомості соціального суб'єкта. Його активність виражається не тільки у розгортанні, а й значною мірою у взаємодії структур навколишнього світу. Відносини між текстом і людиною відрізняються великим ступенем складності, тому комунікативну функцію тексту, що виконується ним на всіх рівнях організації суспільства, не можна недооцінювати.

З точкою зору М. Бахтіна співвідноситься думка М. Петрова: «За будь-якими актами спілкування простежується наявність тексту як основної і, мабуть, вищої змістовної одиниці спілкування. Важливою особливістю для розуміння феномена соціальності тексту є те, що будь-який текст завжди має більше одного власника, завжди знаходиться у спільному володінні двох або більшого числа індивідів покоління, яке живе, що й дозволяє тексту пережити своїх власників, існувати невизначено довго, постійно і спадково змінюючись в актах спілкування» [4, с. 83]. З наведеної цитати можна зрозуміти, що різноманіття суспільних відносин зводиться до особистості і відображається перш за все у процесі комунікації, спілкуванні людей, яке реалізується у формі обміну діями породження і інтерпретації текстів – у текстовій (комунікативній) діяльності.

У сучасній науковій літературі текст все частіше розглядається як одиниця соціальної комунікації, як спосіб обміну і міра особливим чином організованої смислової інформації в сукупності її вербального і невербального аспектів. Крім того, в літературі точиться дискусія щодо схожості і відмінності комунікації та спілкування. У зв'язку з цим можна виділити два основні сучасні підходи до розуміння термінів «комунікація» та «спілкування».

Прихильники першого (Л. Виготський, В. Курбатов, Т. Парсонс та ін.) схильні ідентифікувати ці терміни, оскільки вони вважають, що процес комунікації неправомірно зводити лише до процесу передавання інформації від вихователя до того вихованця [18–20].

Прихильники другого підходу (В. Вандишев, Д. Гільдебранд, В. Сломський та ін.) наполягають на деяких відмінностях комунікації та спілкування [21; 22]. У цьому контексті, аналізуючи аналогічну аргументацію, М. Каган ще наприкінці минулого століття виділив головні відмінності цих термінів: спілкування має і практичний, і духовний характер, тоді як комунікація є суто інформаційним процесом; спілкування є міжсуб'єктною взаємодією і його структура діалогічна, тоді як комунікація – це інформаційний зв'язок суб'єкта з тим або іншим об'єктом [23, с. 143–144].

Як **висновок** зазначимо: є всі підстави стверджувати, що у філософській науці накопичено суттєвий теоретичний досвід рефлексії поняття «комунікація», який має беззаперечну цінність для сучасних наукових досліджень у царині філософії правового виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
2. Сакун А. В. Комунікативна легітимація освіти в контексті глобалізації : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 / А. В. Сакун. – Одеса, 2009. – 16 с.
3. Дзьобань О. П. Комунікація: до питання про концептуалізацію дефініції в соціальної філософії / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – 2011. – № 2 (2). – С. 46–52.
4. Петров М. К. Язык, знак, культура / М. К. Петров. – М. : Наука, 1991. – 328 с.
5. Платон. Избранные диалоги / Платон. – М. : Худ. лит., 1965. – 714 с.
6. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – 346 с.
7. Квинтилиан Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений / Марк Фабий Квинтилиан ; пер. с лат. [неполный] А. Никольского. – СПб., 1834. – Ч. 1. – 486 с.
8. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна, прим. И. Н. Веселовского и В. О. Горенштейна, ст. С. Л. Утченко ; отв. ред. С. Л. Утченко. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
9. Хейзинга Й. Осень средневековья / Й. Хейзинга. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
10. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.
11. Гольбах П. А. Катехизис природы / П. А. Гольбах // Избранные произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 564 с.
12. Фихте И. Г. Наукоучение 1801 года / И. Г. Фихте [Б. В. Яковенко (пер. с нем.)]. – М. : Логос, 2000. – 192 с.
13. Фихте И. Г. Наставление к блаженной жизни / И. Г. Фихте ; пер. с нем. – М. : Канон+, 1997. – 400 с.
14. Шлейермахер Ф. Д. Речи о религии к образованным людям ее презирающим : Монологи / Ф. Д. Шлейермахер / С. Л. Франк (пер.). – СПб. : АО «Алетейя», 1994. – 335 с.
15. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Соч. : в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
16. Peirce Ch. Selected writing / Ch. Peirce. – N. Y., 1977. – 340 p.
17. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М. М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М. : Худ. лит., 1986. – 480 с.
18. Выготский Л. С. Мышление и речь: Психологические исследования / Л. С. Выготский ; Г. Н. Шелогурова (ред.). – М. : Лабиринт, 1996. – 416 с.
19. Курбатов В. И. Искусство управлять общением / В. И. Курбатов. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 352 с.
20. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; Л. А. Седова (пер. с англ.), А. Д. Ковалева (пер. с англ.). – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
21. Вандышев В. Н. Философия. Коммуникация. Истина: философские эссе : монография / В. Н. Вандышев, В. С. Сломский. – Сумы : Изд-во Сум. гос. ун-та, 2009. – 216 с.
22. Гильдебранд Д. фон. Метафизика коммуникации. Исследование сущности и ценности общественных отношений / Д. фон. Гильдебранд ; А. И. Смирнов (пер. с нем.). – СПб. : Алетейя, 2000. – 373 с.
23. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политгиздат, 1988. – 315 с.

КОММУНИКАЦИЯ В ПРАВОВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: К ПРОБЛЕМЕ ФИЛОСОФСКОГО ОБОБЩЕНИЯ

Дзевань А. П.

Проанализированы коммуникативные социальные процессы как определенные движущие силы развития общества. Дополнены базовые представления философии на основании ретроспективного анализа понятия «коммуникация». Предоставлена общая характеристика понятия коммуникации. Исследован генезис коммуникации как социального феномена. Интерпретирована концептуализация понятия коммуникации в философии правового воспитания.

Ключевые слова: коммуникация, общество, личность, информация, общение.

COMMUNICATION IN EDUCATIONAL SPACE: TO THE PROBLEM OF PHILOSOPHICAL GENERALIZATION

Dzeban A. P.

Communicative social processes are analyzed as certain societies motive forces of development, base presentations of philosophy are complemented on the basis of retrospective analysis of concept «communication». General description of concept of communication is given, genesis of communication is explored as the social phenomenon, conceptualization of the concept of communication is interpreted in philosophy education.

Key words: communication, society, personality, information, intercourse.

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ЕКОСОФІЯ ПРАВА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Осмыслено місце людини як суб'єкта правовідносин у екосоціосфері, що налаштований на екофільну взаємодію з природним довкіллям, збереження природного потенціалу біосферного буття. Визначено докорінні риси антропологічного контексту екософії права.

Ключові слова: право, екософія, екосоціосфера, функція гармонізації екологічних правовідносин.